

How Forsat al-Dawlah Shirazi Faced Constitutionalism

Masoumeh Moradi*

Mohammad Ali Ranjbar**

Abstract

In this essay, "constitutionalism" is considered as a concept that both refers to the new intellectual system that emerged from the Iranian constitutionalism movement and also refers to the structural consequences of the post-constitutional revolution. They held modernism and traditionalism in their opinion and practice. Therefore, the reaction of the intellectuals of the Qajar era to the changes in Iranian society is a category that should be taken into consideration. Forsat al-Dawlah Shirazi (1339-1271) is a familiar figure among the elites of Fars during the constitutional period. His association or non-association with the constitutionalism movement and post-constitutional developments in Iran is the main focus of understanding his intellectual system. For this purpose, this importance is followed in the thought and action of the Forsat al-Dawlah Shirazi. The findings indicate a balanced way of approaching this problem; He considers accompanying the constitution as a historical necessity, but this approach does not open the way to any conflict with the ruling system. The society also accepts this role.

Keywords: Forsat al Dawleh Shirazi, System of Thought, Modernism, Tyranny, Constitutionalism.

Introduction

Constitutionalism was the process of the modernism movement that started in the middle of the 19th century among Iranian elites and came to the fore with the Constitutional Revolution (1286 AH, 1324 AH, 1906 AD).

* Ph.D. student in history, Shiraz university, moradi.masomeh@gmail.com

** Associate Professor of history, Shiraz University (Corresponding Author), ranjbar@shirazu.ac.ir

Date received: 24/12/2023, Date of acceptance: 17/04/2024

This process, which was rooted in western modernism in terms of its ideological lineage, promised a transformation in the structures of the traditional Iranian society of the Qajar period, and hence the wide-ranging challenge of tradition and modernity resulted, which continued in the years to come.

Neither the traditional Iranian society showed a uniform approach against constitutionalism, nor did the modernist elites understand constitutionalism with the same reading. They adopted different positions depending on their interpretation of constitutionalism and according to their position in the political and social structure. Forsat al-Dawlah Shirazi (1339-1271 AH) was one of the elites who, in his own way, shaped the way of confronting constitutionalism.

The purpose of this article is to reveal the nature of this encounter. In this analysis, Forsat al-Dawlah is worthy of attention from two perspectives: firstly, he is an intellectual who works in journalism (Fars Newspaper), history writing (Ajam's Works), poetry (Divan), linguistics (syntax and cuneiform) and logic (the form of scale) and music (Bahur al-Alhan). Second, as an agent of the government and a position holder, he is placed at the head of two nascent constitutional institutions - Fars' judiciary and education. In this way, in order to understand how he faced constitutionalism both theoretically, it is possible to search in his writings and also to reflect on his way of acting as a government agent.

Materials & method

In this article, the historical research method was utilized. Necessary information will be collected from the books and Fars newspaper that was published by Forsat al-Dawlah and then will be described, analyzed and evaluated. The method of analysis in the current research is inductive and the attempt will be to explain his views, thought system and his approach to constitutionalism from among the works of Forsat al-Dawlah Shirazi.

Discussion & Result

Freedom means "respecting the rights and fulfilling the obligations of humanity without temporary restrictions" and thus, in both the fundamental concepts of the constitutional era, without detailed genealogy, it tries to remind the need to recognize them. Being in the middle of the Qajar government and the constitutionalist elites, the position of Forsat al-Dawlah Shirazi creates a position for him similar to the interpretations that are presented about the constitutional concepts.

In a way, on the one hand, he is a friend of Mirza Jahangir Khan, and at the same time, he praises Muzaffaruddin Shah and Muhammad Ali Shah for their support of the constitution, but with the beginning of Saghir's tyranny, although he does not appear in the middle of the conflict, but he shows sympathy with the imprisoned constitutionalists.

A reflection on the writings of Forsat al-Dawlah also places him in the purgatory of new and old, or in other words, the duality of tradition and modernism. In *Asar Al Ajam*, streaks of modernist historiography based on national concepts can be seen, although in cuneiform usage and syntax, he clearly shows his attachment to the ancient heritage of Iran, but where he talks about logic in the framework of a repetitive discussion and in the form of formal logic (Aristotle) presents the material and does not show that he is aware of new topics in this matter.

Perhaps, his greatest innovative thinking and writing innovation can be seen in the collection of scientific and political articles, where his clearest positions on the subject of constitutionalism are presented, but like the majority of the elites of the constitutional period, his knowledge is not rooted in the classic and fundamental texts of constitutionalism and modernism.

In this way, it is not possible to find a precise and appropriate system as the original constitution from him. This inaccuracy and proportionality is rooted in his position as the teacher of the Qajar prince Shua'a al-Saltaneh. As he is silent when it comes to government officials, he avoids any kind of criticism towards them and tries to make changes with the help of these court and government officials and he is not the least interested in confronting the government.

Conclusion

Whenever he puts forward a reform idea or talks about the law, he emphasizes that this idea should be implemented with the help of the ruling apparatus, and he even calls himself "a friend of the nation and a friend of the king" and emphasizes that his policy is apart from those who are republican and introduces himself as a royalist and his goal of expressing a new idea and against tyranny is that this same Qajar government will progress little by little under the shadow of the mercy of King Muzaffar al-Din Shah.

Bibliography

Adamiyat, Fereydon (1340), *The idea of freedom and the introduction of the constitutional movement*. Tehran: sokhan In Persian.

Forsat al-Dawlah Shirazi. (No date), *Divan*, by effort: Ali Zarin Ghalam, Tehran: Siros.

- Forsat al-Dawlah Shirazi (1316), *Political and science articles*, Mumbai, No publications.
- Forsat al-Dawlah Shirazi (1322), *Ashkal Alam*, Mumbai: Sepehr Naseri.
- Forsat al-Dawlah Shirazi (1322), *Brief geography of India*, Mumbai: Sepehr Naseri.
- Forsat al-Dawlah Shirazi (1353), *Asaar Al Ajam*, Mumbai: Naderi.
- Forsat al-Dawlah Shirazi (1345), *Bohor Al Alhan*, by effort: Ali Zarin Ghalam, No place of publication: Arzhang.
- Forsat al-Dawlah Shirazi (1377), *Asaar Al Ajam*, by effort: Mansour Rastegar Fasaii, vol. 1, 2, Tehran: Amir kabir.
- Fars*, no. 11, Thursday, 5 Shaban 1331, P. 1; no. 12, Thursday, 12 Shaban 1331, P. 1; no. 16, Thursday, 11 Ramadan 1331, P. 4. no. 18, Thursday, 25 Ramadan 1331, P. 2, no. 18, Thursday, 25 Ramadan 1331, P. 2; no. 20, Thursday, 9 Shavval 1331, P. 1; no. 23, Thursday, Dhu'l-qa'dah 1331, P. 1-2; no. 24; Thursday, 8 Dhu'l-qa'dah 1331, P. 1; no. 25, Thursday, 15 Dhu'l-qa'dah 1331, P. 1; no. 30, Thursday, 20 Dhu'l-qa'dah 1331, P. 1-2.
- Ghadimi Gheydari, Abbas (1390), "Seyed Jamaluddin Asadabadi and newer approaches to history and history writing", Islamic history research, Tehran: Iranian Society of Islamic History.
- Keshavarz Beyzaei and R. Moini (1399), "Insights and methods in the historiography of Forsat al-Dawlah Shirazi", Tehran: Tehran university.
- Raeen, Esmail (1355), *Secret societies in the constitutional revolution*, Tehtan: Javidan.
- Raeen, Esmail (1357), *Oblivion and Freemasonry in Iran*, Tehran: Amirkabir
- Soleymani, Ghahraman (1392), "Renovated version of the scientific and political articles of Fasal al-Doulah Shirazi", *Moon Book of history and geography*, Tehran: Khaney ketab.
- Varahram, Gholamreza (1385), *Iran's political system and social organizations in the Qajar period*, Tehran: Moien.

نحوه مواجهه فرصت‌الدوله شیرازی با مشروطیت

معصومه مرادی*

محمدعلی رنجبر**

چکیده

در این جستار، «مشروطیت» مفهومی تلقی شده است که هم دلالت بر منظومه فکری نوین برآمده از جنبش مشروطه‌خواهی ایرانیان دارد و هم ناظر به پی‌آمدهای ساختاری پس‌انقلاب مشروطه است. «مواجهه» حکایت از نحوه تعامل یا تقابلی است که نخبگان در حوزه نظر و در عرصه عمل نوگرایی و سنت‌گرایی داشتند. از این رو، واکنش روشن‌فکران عصر قاجار به چگونگی تغییرات جامعه ایران مقوله‌ای است که باید بدان توجه کرد. فرصت‌الدوله شیرازی (۱۲۷۱-۱۳۳۹ ق) چهره‌ای آشنا در میان نخبگان فارس در دوره مشروطیت است. او از جمله روزنامه‌نگارانی است که در عرصه مدیریت نهادهایی چون معارف و عدلیه فارس حضور دارد. هم‌راهی و یا ناهم‌راهی او با جنبش مشروطه‌خواهی و تحولات پسامشروطیت ایران کانون اصلی فهم منظومه فکری اوست. بدین منظور، این مهم در اندیشه و عمل فرصت در خلال نوشتار پی‌گیری می‌شود. یافته‌ها حکایت از شیوه‌ای متعادل در رویکرد فرصت به این مسئله دارد؛ او هم‌راهی با مشروطه را ضرورت تاریخی می‌داند، اما این رویکرد راه به ستیز با سیستم حاکم نمی‌گشاید. او نقش دین را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر دوره سنت در حیات شخصی خود حفظ می‌کند و تا آن‌جاکه در چهارچوب قانون اساسی مشروطیت قرار می‌گیرد در حیات اجتماعی نیز این نقش را پذیراست.

کلیدواژه‌ها: فرصت‌الدوله شیرازی، نظام اندیشه‌ای، نوگرایی، استبداد، مشروطه.

* دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه شیراز، moradi.masomeh@gmail.com

** دانشیار تاریخ، دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول)، ranjbar@shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۹

۱. مقدمه

رویکرد متفکران عصر قاجار به تحولات دوره مشروطه و نظام اندیشه‌ای آنان در این جهت از موضوعاتی است که در دو سده اخیر به آن توجه زیادی شده است. این جستار بر آن است تا دیدگاه یکی از متفکران عصر قاجار را در این موضوع بررسی کند. فرصت‌الدوله شیرازی (۱۲۷۱-۱۳۳۹ ق) یکی از نوادر و دانشمندان جامع‌العلوم عصر قاجار و از افراد مؤثر دوران مشروطه به‌شمار می‌رفت. برعهده‌گرفتن مناصبی مانند ریاست معارف و عدلیه فارس و هم‌چنین مدیریت روزنامه فارس نشان‌دهنده رویکرد او به مشروطه است. بستر و فضایی که نظام اندیشه‌ای و شیوه عمل فرصت شیرازی در آن شکل گرفت دوره ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) تا پایان دوره احمدشاه قاجار (۱۳۲۷-۱۳۴۴ ق) را در بر می‌گیرد؛ دوره‌ای پر از تحول و گرایش به‌سوی نوگرایی و اندیشه‌هایی هم‌چون مشروطه‌خواهی، لزوم قانون، رفع استبداد، دموکراسی، و گرایش به علوم و فنون جدید.

از استادان برجسته فرصت‌الدوله، که در شکل‌گیری پایه و اساس نظام اندیشه‌ای او نقش مهمی داشت، سیدجمال اسدآبادی بود و فرصت برای نخستین بار در مجالست با او بود که با مشروطیت، لزوم وجود قانون، اهمیت علم‌آموزی، آزادی، ضررهای استبداد، اهمیت تأسیس دارالشورا، لزوم بنای مدارس، و ... آشنا گردید و تقریرات سیدجمال با عنوان *تاریخ/جمال‌الیران* را به‌رشته تحریر درآورد (قدیمی قیداری ۱۳۹۰: ۱۳۸).

آنچه در نظام اندیشه‌ای فرصت کاملاً بارز است این نکته است که او درصدد ایجاد تفاهم و صلح میان سنت‌گرایان و نوگرایان بود و هرچند که خود فردی دین‌دار بود و رویکردی هم‌دلانه با سنت‌های گذشته داشت، اما همواره در تلاش بود تا مردم را با پیشرفت‌ها و اصول مدرنیته نیز آشنا کند. باوجوداین، گاه بسیار محتاطانه اندیشه‌های نوگرایانه‌اش را بیان می‌کرد. زمانی عقایدش را از زبان شخص غایب بیان می‌کرد تا کسی را بدبین نسازد و گاهی تأکید می‌کرد که مثلاً در مشروطه‌خواهی، که موضوع اصلی زمانه اوست، کوچک‌ترین نقشی ندارد؛ هم‌زمان باصراحت استبداد را نفی می‌کرد و گاهی خود را سلطنت‌طلب و پادشاه‌دوست می‌خواند و می‌خواست که دستگاه حاکمه در مسیر پیشرفت گام بردارد. بر تکنولوژی غربی و پیشرفت‌های اروپاییان تأکید داشت، اما آن‌ها را برگرفته از آموزه‌های اسلام می‌خواند. هم با درباریان رفت‌وآمد داشت و هم با مشروطه‌خواهان بزرگ دوستی می‌کرد (برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا؛ فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۱۶).

بدین ترتیب، دائماً ذهن دچار تناقض می‌شود که چرا فرصت به‌طور مستقیم عقاید تجدیدطلبانه‌اش را بیان نمی‌کرد و مدام سعی می‌کرد خود را دوست‌دار حکومت و علما نشان دهد و احتیاط لازم را به‌عمل می‌آورد؟ آیا می‌توان چنین نتیجه گرفت که فرصت برای حفظ آرامش خویش این‌گونه محتاطانه رفتار می‌کرد و خود را طرف‌دار حکومت می‌خواند تا بتواند اندیشه‌های نوگرایانه‌اش را به‌دور از هر آشوب و دغدغه‌ای گسترش دهد؟ آیا فرصت را می‌توان طرف‌دار واقعی مشروطه دانست، درحالی‌که با درباریان رفت‌وآمد داشت و خود را سلطنت‌طلب می‌خواند و به مدح و ستایش آن‌ها می‌پرداخت؟ در این پژوهش، به‌دنبال پاسخ‌گویی به پرسش‌های فوق هستیم.

باوجود تحقیقات نسبتاً زیاد درباره فرصت‌الدوله شیرازی، تا به امروز هیچ‌گونه اثر مستقلی درباره اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی وی و رویکرد او نسبت به مشروطه صورت نگرفته است. به‌طور کلی، تحقیقات انجام‌شده درباره فرصت‌الدوله به چند دسته مهم تقسیم می‌شود: دسته اول تحقیقاتی هستند که با رویکرد خاص خود به بررسی زندگی‌نامه و آثار و نیز حیات سیاسی-اجتماعی وی پرداخته‌اند و در لابه‌لای مطالب خود به برخی از توانایی‌ها، ویژگی‌ها، و حوادث مهم زندگی وی نیز اشاره دارند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به «نخستین نقاش باستان‌شناس» اشاره کرد که مقاله‌ای بی‌نام در ارتباط با زندگی‌نامه فرصت و آثار اوست. هم‌چنین، کتاب زهرا ریاحی زمین با عنوان *فرصت‌الدوله* نیز اطلاعات مهمی درباره زندگی‌نامه و حیات وی دارد.

دسته دوم تحقیقاتی هستند که به بررسی اندیشه و آثار ادبی و فعالیت‌های روزنامه‌نگاری فرصت‌الدوله پرداخته‌اند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به پایان‌نامه احمد تنوری با عنوان *شیراز عصر مشروطه در روزنامه‌های آن شهر*، ضمن اشاره به *روزنامه فارس* اذعان کرد که مدتی، مدیریت آن روزنامه برعهده فرصت‌الدوله شیرازی بوده است. هم‌چنین، رستگار فسایی در *فرصت‌الدوله شیرازی و داستان نمادین هجرنامه و مظاهری رودبالی در نقد و تحلیل دیوان فرصت شیرازی* تحلیل نسبتاً کاملی از اندیشه‌های ادبی فرصت‌الدوله شیرازی ارائه دادند. درکنار این، برخی از تحقیقات نیز هستند که به بررسی آثار مرتبط با شیوه تاریخ‌نگاری فرصت‌الدوله پرداخته‌اند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به مقاله «بینش و روش در تاریخ‌نگاری فرصت‌الدوله شیرازی»، نوشته محمد کشاورز بیضایی، اشاره کرد. بدین ترتیب، می‌توان گفت که در هیچ‌یک از تحقیقات انجام‌شده درباره فرصت‌الدوله شیرازی مواضع سیاسی وی و نیز رویکرد او در مواجهه با دوران مشروطه موردتوجه جدی قرار نگرفته است و پژوهش حاضر تلاش کرده است تا به‌صورت مستقل به این موضوع بپردازد.

۲. نگرش و نقدی بر زمینه‌ها و موضوعات آثار فرصت‌الدوله

بررسی آثار و تألیفات فرصت شیرازی امکان بازشناسی نظام اندیشه‌ای او را برای ما فراهم می‌کند. در این آثار، هم می‌توان نکاتی که ذهن را به سمت تمایل به حفظ سیستم حاکم او سوق می‌دهد مشاهده کرد و هم موارد بسیاری که نشان از نظام اندیشه‌ای تحول‌خواهانه‌اش دارند. این آثار عبارت‌اند از: *آثار عجم؛ دیوان فرصت؛ دریای کبیر؛ اشکال المیزان؛ بحور الالحن؛ رساله شطرنجیه؛ مثنوی هجرنامه؛ مقالات علمی و سیاسی؛ رساله در علم هیئت جدید، صرف و نحو خط میخی، و مختصر جغرافیای هندوستان؛ و منشآت نشر.*

یکی از مهم‌ترین تألیفات فرصت *آثار عجم* است. وی نگارش این کتاب را در سال ۱۳۱۱ ق آغاز کرد و برخی مطالب را نیز در سال ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴ ق نوشت (فرصت شیرازی ۱۳۷۷: ج ۱، ۱۰۰ مقدمه). این اثر، که در زمان گسترش اندیشه تجدد در سال‌های آغازین مشروطه توسط فردی که از دانش و فرهنگ غرب آگاه بود نوشته شده، مسلماً تحت‌تأثیر اندیشه‌های نوین قرار داشته است. تجزیه و تحلیل بسیاری از پدیده‌های اجتماعی تازه‌تأسیس که در نتیجه تماس با غرب بنا شده بودند مثل بانک شاهنشاهی، تلگراف‌خانه انگلیس، و ...؛ استفاده از فهرست مطالب و مقدمه در ابتدای کتاب؛ تحقیق میدانی و سفرکردن به تمام نقاطی که در کتاب به آن‌ها اشاره شده و بررسی موشکافانه آن‌ها؛ استفاده از ابزارهای نوینی چون نقشه، نقاشی، و تصاویر؛ و توجه به باستان‌شناسی و مطالعه آثار و ابنیه‌های تاریخی به‌جامانده از گذشته در کتاب برخاسته از نظام اندیشه‌ای تحول‌خواهانه فرصت است (برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به کشاورز بیضایی ۱۳۹۹: ۱۹۰-۲۰۹).

یکی دیگر از آثار مهم فرصت *مقالات علمی و سیاسی* است. این کتاب در دو جلد، جلد اول در سال ۱۳۱۶ ق و جلد دوم در سال ۱۳۲۳ ق، نوشته شده است (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۸۳، ۱۰۰). ساده‌نویسی و دوری از تکلف رایج زمانه و استفاده از داستان، شعر، نقاشی، و ... برای القای مفاهیم نشان از نظام اندیشه‌ای تحول‌خواهانه او دارند؛ مطالب کتاب بیش‌تر در مورد سیاست، قانون، عدالت، تعلیم و تربیت و شیوه‌های آموزش، جغرافیا، بهداشت، و ... است و عالمی که تمام این علوم را می‌داند شیخی است جهان‌دیده که ویژگی‌های سیدجمال اسدآبادی را تداعی می‌کند. اما به دلیل مشکلات آن روز دربار قاجار با سیدجمال فرصت به‌طور آشکار شیخ را معرفی نمی‌کند تا فاصله‌ای بین او (فرصت) و دربار صورت نگیرد (سلیمانی ۱۳۹۲: ۷۷-۷۸).

فرصت در این کتاب تمام افکار و اندیشه‌های نوگرایانه خود را از زبان شیخ بیان می‌کند و تقریباً در هیچ‌جا به‌طور مستقیم خود به تجزیه و تحلیل مسائل و ابراز عقاید روشن‌گرانه نمی‌پردازد و طوری وانمود می‌کند که شاگردی است که در محضر شیخ کسب علم و دانش می‌کند. درواقع، فرصت خودش را راوی قرار داده و اول‌شخص کتاب را فرد دیگری کرده است. با دیدن عنوان «علمی و سیاسی» کتاب، از همان ابتدا، خواننده متوجه می‌شود که مطالب آن بر مبنای موضوعات علمی و سیاسی نوشته شده است.

با وجودی که کتاب بر اساس اندیشه‌های نوگرایانه فرصت نوشته شده، اما گاهی به مطالبی برمی‌خوریم که نشان از تفکر سستی او و یا به عبارت بهتر میانه‌روی وی دارد. برای مثال، او در برخی جاهای کتاب پس از این که در مورد موضوعاتی چون تکنولوژی غربی و علوم جدید صحبت کرده و خواهان پیشرفت جامعه از چهارچوب سستی به مدرنیته است، اما خود را نیز ملت‌دوست و پادشاه‌پرست می‌خواند و تأکید می‌کند که خط‌مشی‌اش از کسانی که طالب آزادی و جمهوری هستند جداست و سلطنت‌طلب است و هدفش از بیان اندیشه‌های جدید این است که همین دولت قاجار در سایه رحمت پادشاه (مظفرالدین‌شاه) کم‌کم ترقی کند (همان: ۸۰). نکته دیگری که رویکرد سنت‌گرایانه فرصت را در نوشتن کتاب آشکار می‌سازد این است که او این کتاب را به شعاع‌السلطنه، شاه‌زاده ضدمشروطه و مستبد قاجار، تقدیم کرده و شاید به همین دلیل بوده که مطالب را از زبان خودش نوشته و خود را تنها راوی قرار داده تا مبدا شاه‌زاده فکر کند که این اندیشه‌های مدرن و ضداستبدادی تفکرات خود اوست.

یکی دیگر از آثار مهم فرصت دیوان است. این کتاب یک بار در سال ۱۳۳۳ ق نوشته شده و در بمبئی به چاپ رسیده و چاپ آن تا سال ۱۳۳۴ ق طول کشیده است (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: دیباچه). دیوان دارای شرح حال فرصت در ابتدای کتاب و شش هزار بیت است. هرچند که وی تحول و شیوه نوین و خاصی در نگارش زندگی‌نامه خویش به کار نگرفته و تنها نکته‌ای که می‌تواند نشان‌دهنده نوگرایی او باشد استفاده از ساده‌نویسی و همین‌طور صنعت جدید چاپ است، اما در خلال مطالب و ماجراهایی که بیان می‌کند تاحدودی اندیشه‌های خود را نیز آشکار می‌سازد. او به دلیل اهمیتی که برای سیدجمال اسدآبادی قائل است صفحات بسیاری از مقدمه دیوان را به او اختصاص داده و هم‌چنین از وقایع مشروطیت و تأسیس معارف و عدلیه در فارس نیز، که از پی‌آمدهای مدرنیته بوده‌اند، سخن می‌گوید. از نظر ظاهری و قالب شعری، دیوان با رویکردی سستی نگاشته شده؛ یعنی در تنظیم اشعار از وزن‌ها و قالب‌های شعری، که قدما استفاده می‌کردند، استفاده شده و حتی فرصت در سرودن اشعار از

شاعرانی چون حافظ، سعدی، فرخی، خاقانی، رودکی، عنصری، هاتف اصفهانی، و ... الهام گرفته است (همان)؛ بنابراین، در اشعارش زیاد نمی‌توان با افکار و نظام اندیشه‌ای مدرنیته و روشن‌گرانه مرسوم در اشعار عصر مشروطه آشنا شد.

۳. طرح مسئله

همانند بسیاری از روشن‌فکران دوره قاجار، فرصت شیرازی نیز از مهم‌ترین روشن‌فکران دوره مشروطه بود که نتوانست نسبت به تغییر و تحولات سریع جهان و ایران بی‌تفاوت بماند. وی از همان ابتدای شکل‌گیری گفتمان مدرنیته و تقابل آن با سنت و شریعت در بحبوحه تحولات دوره مشروطیت دست به قلم شد و از هر فرصتی و تریبونی برای بیان عقاید خود استفاده کرد. فرصت بر واقع‌گرایی تأکید داشت و در تلاش برای برانداختن خرافات در جامعه بود. وی بر علم‌آموزی اصرار داشت و معتقد بود که در جامعه‌ای که در آن خرافات جولان می‌دهد مستبدان به راحتی حکومت می‌کنند (همان: ۲۱). به همین دلیل، از یک طرف، معتقد به کسب دستاوردهای غربی در علوم و فنون جدید بود و بیان می‌داشت که استفاده از علوم و دستاوردهای غربی هیچ منافاتی با آموزه‌های اسلام و سنت ندارد؛ و از طرف دیگر، با یادآوری قدرت علوم و فنون اسلامی در اوایل اسلام، نگاه تحقیرآمیز به این مسئله در بین مسلمانان را نفی می‌کرد، زیرا معتقد بود که زیربنای علم و دستاوردهای غربی نیز برگرفته از آموزه‌های اسلام است.

او در کتاب مقالات علمی و سیاسی، که در دو جلد نگارش شده و از زبان شیخی مجهول‌الهویه عقاید و نظرهای خود را بیان می‌کند، در مورد سیاست، قانون، عدالت، و تعلیم و تربیت و شیوه‌های آموزش، جغرافیا، و بهداشت نظرهای نوگرایانه خود را بیان می‌کند و لزوم یادگیری علوم جدید غرب را خاطر نشان می‌کند. در روزنامه فارس نیز، که به مدت دو سال به سردبیری فرصت‌الدوله در شیراز چاپ و منتشر شده، می‌توان دید که او همواره حامی درباریان است و برخلاف برخی روشن‌فکران، که سلطنت را به عنوان رکن مهم استبداد می‌دانستند، او چنین اندیشه‌ای ندارد و با وجودی که به قانون اعتقاد دارد و حتی مردمی را که خواهان قانون هستند «ملت پرستان باغیرت» می‌خواند (همان: ۸۶)، اما می‌خواهد که قانون توسط حکومت گران در جامعه اجرا شود.

درواقع، می‌توان گفت که فرصت با توجه هم‌زمان به سلطنت و شریعت از یک سو و تجدد و نوگرایی از سوی دیگر نظام اندیشه خاص خود را با تلفیقی از این دو شکل می‌دهد و رویکرد محتاطانه از نوگرایی را برای جامعه ایران دوره مشروطه توصیه می‌کند.

۴. فرصت‌الدوله و حکومت قاجار

مطابق با اسناد موجود، به نظر می‌رسد که نظام اندیشه‌ای فرصت درمورد سلطنت و حکومت قاجار در چرخه محافظه‌کاری یک کارگزار حکومتی و جسارت یک روشن‌فکر نوگرا گرفتار است. او تقریباً در هیچ‌یک از آثار خود با دربار و بزرگان و پادشاهان قاجار به ضدیت و دشمنی نپرداخته و همیشه ارتباط دوستانه و خوبی با آن‌ها برقرار کرده است. البته، گاهی نیز عنان اختیار از کف داده و زبان به شکایت از برخی حکام و قوانین حکومتی می‌کند. اما درکل آن‌چه به‌ظاهر آشکار است تعلق خاطری است که او نسبت به حکومت و سلطنت دارد.

فرصت متعلق به نسلی از ادبا و فرهیختگان ایرانی است که از درون دربار ظهور کردند. او از زمانی که به تهران رفت و به‌عنوان معلم شعاع‌السلطنه به فعالیت مشغول شد آوازه‌ای در میان قاجارها پیدا کرد. درحقیقت، خوش‌نامی و پاک‌دستی، میانه‌روی، و کاردانی‌اش باعث شد که همیشه دولت‌مردان و پادشاهان قاجار به‌چشم احترام به او نگاه کنند (سلیمانی ۱۳۹۲: ۷۷؛ فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۱۰۰).

فرصت ظاهراً فردی سلطنت‌طلب و پادشاه‌دوست بود و این موضوع را در آثار خود با صراحت بیان می‌کرد. وی ضمن تأکید بر لزوم قدردانی از پادشاه معتقد بود که چون و چرا کردن در کار وی مثل چون و چرا کردن در کار خداست. پس مقام شاه را تا اندازه‌ی مقام خدا بالا می‌برد و بدین ترتیب تمایلش به سلطنت را آشکار می‌کند (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۱۶ ق: ج ۱، ۴۱؛ فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۴). این موضوع کاملاً برخلاف اندیشه‌های مشروطه‌خواهانه است.

تعریف و تمجیدی که او در مقدمهٔ آثار عجم از ناصرالدین‌شاه قاجار و در جای دیگر از اقدامات ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه مبنی بر بخشیدن مالیات خبازی و قصابی در دارالخلافهٔ تهران و سپس کل ایران، که برای رعایت حال آحاد ملت صورت گرفته بود، ارائه می‌دهد و هم‌چنین اذعان به عدل‌گستری مظفرالدین‌شاه نشان‌دهندهٔ حمایت کامل او از حکومت قاجار است (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۵۳ ق: مقدمه؛ فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۷۷: ج ۲، ۸۶۹، ۹۸۱).

او در روزنامهٔ *فارس* بر لزوم همکاری مردم با پادشاه و حاکم تأکید کرده و معتقد است که مردم باید برای اصلاح هر امری به پادشاه کمک کنند (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۱).

مدح و ثنا و ستایش افراد به‌ویژه علما، بزرگان، پادشاهان، و شاهزادگان رویکردی است که در دیوان بسیاری از شاعران قبل و بعد از فرصت مشاهده می‌شود. فرصت نیز از این جریان دور نمانده و در دیوان سروده‌های بسیاری در مدح بزرگان، حکام فارس، پادشاهان قاجار، و ... دارد. برای مثال، در مدح ناصرالدین‌شاه می‌گوید:

فخرم این بس که کنم مدح خدیوی که سپهر هر زمانی کند از مدحت او تحسینم
ناصرالدین‌شاه غازی‌ملک دریادل که ثنایش شده از روز ازل تلقینم

(فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۲۰۲)

ظاهراً یکی از اصلی‌ترین انگیزه‌های فرصت در سرودن اشعار مدحی و ستایش بزرگان کسب صله و پاداش از طرف پادشاهان قاجار بوده و نیز این‌که شاعر با این اشعار توانسته در بار قاجار قرب و منزلتی بیاید و همچنین، به‌منظور امرار معاش و رونق شعر و مقام ادبی خود، سعی کرده هرچه بهتر و بیش‌تر اشعار مدحی درمورد آن‌ها بسراید تا پادشاهان قاجار به او توجه کنند و مقام شاعری او مجهول و ناشناخته نباشد. برای مثال، او گاهی ضمن مدح از پادشاه می‌خواهد که قدرش را در میان دیگر ستایش‌گران درک کند و صله‌ای به او بدهد و در قصیده‌ای که در مدح مظفرالدین‌شاه سروده از این‌که افراد پست و فرومایه به مال و مکنت رسیده‌اند ولی او از نعمت پادشاه محروم است، لب به شکایت گشوده و از شاه می‌خواهد که قدرش را بداند و وی را از پاداش محروم ننماید (همان: ۲۹۶).

نکته‌ای که در این‌جا باید به آن توجه داشت این است که باوجودی‌که اشعار بسیاری در مدح و ثنای بزرگان قاجار در دیوان فرصت وجود دارد و هم‌چنین خود را سلطنت‌طلب و طرف‌دار دستگاه حکومت نشان می‌دهد، اما گاهی با اندیشه‌ها و سخنانی از او روبه‌رو می‌شویم که متفاوت است. او باوجودی‌که پادشاهان قاجار را در اشعارش مدح می‌گوید، اما از عملکرد آنان نیز انتقاد می‌کند و از لحن کلام انتقادآمیزش می‌توان به عقاید مشروطه‌خواهانه‌اش پی برد: برای مثال، مظفرالدین‌شاه از دید فرصت پادشاهی «مبذور و مسرف و متلف» بود و تنها کار مفیدی که درطول سلطنتش کرد امضای مشروطه بود (همان: ۷۱، ۱۰۷). این درحالی است که او در جای دیگر همین پادشاه را عدل‌گستر و ملت‌دوست و وطن‌خواه خوانده و او را ستایش کرده است (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۲).

مخالفت او با برخی از قوانین موجود در دستگاه حکومتی نمونه‌ای از اندیشه‌های نوگرایانه وی است که نشان می‌دهد نظام اندیشه‌ای‌اش درمورد حکومت و سلطنت گاهی رویکردی انتقادآمیز دارد. او در مواردی خواهان رهایی از سنت‌های دست‌وپاگیر و قدیمی در دستگاه حاکمه است. برای مثال، با قوانینی که در زمینه تشریفات و رسیدن به حضور پادشاهان و حاکمان وضع شده بود مثل درآوردن کفش از پا و ... مخالفت کرده و این آیین و رسوم را «عملی وحشیانه و دور از انسانیت و ادب و نشانه عقب‌ماندگی» می‌دانست. وی حتی گاهی

زبان به شکوه از ظلم برخی حکام قاجار، که در زمینه شرفیابی بسیار سخت‌گیر بوده‌اند، گشوده و آنان را سفاک و خون‌ریز می‌خواند (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۸، ۹). به عقیده فرصت، حاکمی شایسته است که زبان به هرزه‌لایی نگشاید و هرزه‌دار نباشد و صاحب‌عقل و سلیم‌النفس و عالم و دانا باشد (همان: ۱۲۲، ۱۲۳).

درواقع، فرصت‌الدوله از جمله اندیشمندانی است که تضاد جدی با دربار قاجار نداشت و در حالی که مدتی با دربار رفت‌وآمد داشت، اندیشه‌های مدرنیته و روشن‌گرانه خود را نیز مطرح می‌کرد و در این میان، جانب احتیاط رعایت می‌کرد تا دربار قاجار را بدبین و دشمن خویش نسازد. برخلاف خیلی از روشن‌فکرانی که کاملاً و آشکارا با دربار قاجار به مبارزه پرداختند و جان خود را نیز در این راه از دست دادند، می‌توان فرصت را یک اندیشمند محافظه‌کار و محتاط نامید که هم از قاجاریان تمجید می‌کرد و هم دردهای جامعه را به‌رخ می‌کشید و تلاش می‌کرد تا روشن‌گری کند.

۵. چاره‌اندیشی در مسئله استبداد

موضوع استبداد و بحث از ضررهای آن موضوعی است که نظام اندیشه‌ای بسیاری از روشن‌فکران عصر قاجار از جمله فرصت‌الدوله را تشکیل داده و تقریباً تمامی آنان این امر را یکی از مهم‌ترین عوامل عقب‌ماندگی جامعه می‌دانستند، اما شدت مخالفتشان با استبداد متفاوت بود. برخی بسیار در این زمینه تندرو بودند و برخی ملایم‌تر اندیشه خود را بیان می‌کردند و درواقع، روشن‌فکرانی واقع‌گرا، مصلحت‌جو، و میانه‌رو بودند.

به نظر می‌رسد که فرصت جزء دسته دوم قرار داشت و این به روحیه محتاط و میانه‌روی او بازمی‌گردد، زیرا باور داشت که در هر کاری باید میانه‌رو بود و افراط و تفریط در امور نتیجه‌ای نخواهد داشت (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۱). به همین جهت است که معمولاً به‌طور مستقیم به بیان اندیشه‌های نوگرایانه درمورد استبداد نمی‌پرداخت، ولی گاهی نیز با صراحت مخالفت خود را در برخی جاها با این موضوع نشان می‌داد.

فرصت برای اولین بار با واژه استبداد در دوران نوجوانی آشنا شد و در جوانی، زمانی که با سیدجمال اسدآبادی آشنا گردید^۱، به‌خوبی مفهوم استبداد و ضررهای آن را درک کرد و به روشن‌فکری متدین تبدیل شد که با فکر و عمل خود تلاش می‌کرد تا دشواری‌ها را از پیش‌روی ملت بردارد و در اجرای این برنامه از همه توان خود بهره گرفت (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۸، ۹؛ سلیمانی ۱۳۹۲: ۷۷، ۷۹). پس نظام اندیشه‌ای فرصت درمورد استبداد کاملاً

متأثر از سیدجمال بود. البته، او در آثارش معمولاً به‌طور مستقیم به بررسی استبداد و پی‌آمدهای آن نپرداخته، اما هنگامی که در شرح حال خود در دیوان سخنان سید را در این زمینه بیان می‌کند و در کتاب مقالات علمی و سیاسی نیز ضررهای آن را از زبان شیخ مجعول، که باز هم تداعی‌کننده همان سیدجمال است، بیان می‌کند می‌توان نظام اندیشه‌ای او را در این زمینه مشاهده کرد. به عقیده او، استبداد عبارت از غالب شدن سلطنت بر شریعت است و سلطنتی که از شرع متابعت نکند و مستبدانه حرکت کند مانند دردی است که بر مملکت عارض می‌شود (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۱).

عنوان دیگری که فرصت‌الدوله برای استبداد به‌کار برده و واژه آشنایی برای بسیاری از روشن‌فکران دوره قاجار بود دیکتاتوری است. او حکومت مطلق‌العنان میرزاعلی‌اصغرخان امین‌السلطان را دیکتاتوری و خود وی را فردی دیکتاتور و مستبد می‌دانست. به عقیده فرصت، دولت دیکتاتوری دولتی بود که تلاش می‌کرد تا ملتی که شاه را از کار خلع کرده‌اند برکنار کند و زمام اختیار را به‌دست وزیر بدهد (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۱۰۸). او با چنین حکومتی کاملاً مخالف بود و وجود آن را مانع پیشرفت و ترقی جامعه می‌دانست. در این مفهوم، دیکتاتور نه در معنای مصطلح آن، که بسته به میل و برداشت فرصت و در بحبوحه اختلافات داخلی کارگزاران حکومتی طرح می‌شود.

فرصت بر این باور بود در دولتی که مستبد باشد فقط عده کمی لایق لقب و پاداش هستند و بسیاری دیگر افرادی هستند که درحالی‌که هیچ زحمتی نکشیده و خدمتی نکرده‌اند، القاب متعدد گرفته‌اند. او این مسئله را نکوهش می‌کرد و خواهان برکناری کارگزاران مستبد و فاسد بود (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۱۶ ق: ج ۱، ۴۱، ۴۲).

باوجودی که نظام اندیشه‌ای فرصت‌الدوله در زمینه استبداد رویکردی نوگرایانه و مشروطه‌خواهانه داشت و او استبداد را یکی از عوامل مهم عقب‌ماندگی جامعه ایران می‌دانست و با عملکرد برخی دولت‌مردان مخالف بود، اما گاهی با سخنانی که مطرح می‌کند تمایل به عدم تغییر وضع موجود را نیز می‌توان در اندیشه‌هایش مشاهده کرد.

با چنین هدفی، او گاهی اوقات، زمانی که به دولت‌مردان می‌رسید، سکوت می‌کرد و می‌کوشید تا تغییرات را با کمک همین رجال درباری و دولتی انجام دهد و کم‌ترین علاقه‌ای به رویارویی با حکومت نداشت و هر جا ایده اصلاحی مطرح می‌کرد و یا صحبتی از قانون می‌کرد تأکید می‌کرد که این فکر باید به کمک همین دستگاه حاکمه اجرا شود. وی حتی خود را ملت‌دوست و پادشاه‌پرست می‌خواند و تأکید می‌کرد که خط‌مشی‌اش با کسانی که

نحوه مواجهه فرصت‌الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمدعلی رنجبر) ۲۲۱

جمهوری‌طلب و آزادی‌خواه بودند کاملاً جداسست و سلطنت‌طلب است و هدفش از بیان اندیشه‌های جدید و روشن‌گری و مخالفت با استبداد این است که همین دولت قاجار در «سایه رحمت پادشاه (مظفرالدین‌شاه) کم‌کم ترقی کند» (سلیمانی ۱۳۹۲: ۸۰؛ فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۱).

فرصت برای زدودن استبداد از جامعه راه‌حل‌های متعددی ارائه می‌دهد، اما این راه‌حل‌ها تفاوت چندانی با راه‌حل‌های سایر روشن‌فکران عصر قاجار در زمینه ازبین‌بردن استبداد ندارد و شاید بتوان گفت که در تجزیه و تحلیل دیدگاه‌ها ممکن است با یک‌دیگر تفاوت داشته باشند. این راه‌حل‌ها عبارت بودند از علم‌آموزی، رهایی از جهل و نادانی، ضرورت وجود قانون، تأسیس مجلس شورا، آزادی، و تأسیس مدارس.

نخستین راه‌حلی که فرصت برای رهایی از استبداد بیان می‌کند «علم‌آموزی» است. او خود فردی علمی بود و در هر زمینه‌ای که وارد می‌شد تلاش می‌کرد که به‌طور کاملاً علمی و منطقی موضوعی را بیان کند و از واردشدن در حیطه خرافات و عقاید عامیانه پرهیز می‌کرد. ازاین‌رو، بر اهمیت علم‌آموزی و سوادآموزی و تأثیر آن بر استبدادستیزی تأکید بسیار داشت (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۲۱).

او معتقد به یادگیری اصول و قواعد نوین علمی و مهارت کامل در هر زمینه‌ای، اعتماد به علوم نوین، و رهایی از قیدوبندهای قدیمی بود و از پیش‌گامان ترویج نوجویی، نوآوری، و پژوهش در زمینه علوم و فنون و هنر در دوران معاصر ایران به‌شمار می‌رفت (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۱۶ ق: ج ۱، ۱۰۶، ۱۸۳، ۱۸۴).

«رهایی از جهل و نادانی» دیگر راه‌حل فرصت برای زدودن استبداد بود و در این زمینه عقاید سیدجمال را، که انعکاسی از اعتقادات خودش است، بیان می‌کند:

بسیاری از عوام به‌دلیل جهل و نادانی که در آن غوطه می‌خورند حتی افتخار هم دارند که ریسمان ستم و جور مستبد به گردن آن‌ها باشد و به هر طرف که میل دارد آن‌ها را بگرداند. درحالی‌که اگر علم حقوق را خوانده باشند و معنی عزت نفس و شرف را بدانند و وظیفه خود را در حریت و آزادی بشناسند و به مقتضای حقوق خود عمل نمایند، البته که زنجیر اسارت و استبداد را پاره خواهند کرد (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۲۱).

او معتقد بود که مردم بدبختی و زیر بار ظلم‌بودن و استبداد را به‌عنوان سرنوشتی ازپیش‌تعیین‌شده پذیرفته‌اند و به همین دلیل حاضر به رهاکردن خود از این بار سنگین نیستند و تا وقتی که جهل و نادانی وجود دارد این جریان هم‌چنان پابرجاست.

«لزوم وجود قانون» در جامعه یکی دیگر از راه‌حل‌های فرصت جهت ترقی و زدودن استبداد بود: «... اگر چنانچه استبداد با قانون باشد بهتر است از مشروطه که قانون نداشته باشد و قوه شریعت و اجرای احکام شرع منفک از آن باشد مانند سلطنت‌های قبلی که استبداد صرف می‌بود و قانونی در کار نبود ...» (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ش ۲۴، ۱).

در زمینه اجرای قانون و قانون‌گرایی تلفیقی از نظام اندیشه‌ای محافظه‌کارانه و تمایل به نوگرایی او را می‌توان مشاهده کرد. او برخلاف برخی روشن‌فکران، که خواهان براندازی سلطنت به‌عنوان رکن اصلی استبداد و عقب‌ماندگی در جامعه بودند، مایل به انجام چنین کاری نبود و باوجودی که به‌شدت به قانون اعتقاد داشت و حتی مردمی را که خواهان قانون بودند «ملت‌پرستان باغیرت» می‌خواند، اما می‌خواست که قانون توسط حکومت‌گران در جامعه اجرا شود: «از جد و جهد و کوشش‌های کارگزاران حضرت ایالت کبری، که سرپنجه تدبیرش عقده‌گشای گره‌های مشکله است، گویا بعضی بی‌خبرند ...» (همان) و در جای دیگر می‌گوید: «رفتار حکام سوابق را نسبت به فرمان‌روایی این ایالت جدید جلیله ملت‌دوست و وطن‌خواه و کارگزاران مملکت، که به حسن تدابیر علمیه و عملیه مملکتی را برای شما آراستند و شما را در مهد آسایش نساییدند، ملاحظه فرمایید ...» (همان: ۲).

یکی دیگر از راه‌حل‌های فرصت برای رهایی از استبداد تأسیس «مجلس شورا» بود. آشنایی وی با مجلس شورا و اهمیت آن نیز به دوران حشرونشرش با سیدجمال اسدآبادی بازمی‌گشت. او مجلس را مکانی محترم و مقدس و مهم می‌دانست و در سفری که به هندوستان داشت به وجود مجلس شورا و تصمیمات مهمی که در آن گرفته می‌شد اشاره کرده و تأکید می‌کند که باوجود چنین مکانی و هم‌چنین، وجود وکلای عالم متدین بی‌غرض و عادل و صادق در آن، حکومت به هیچ‌کس تحکمی نمی‌کند مگر به انعقاد این مجلس (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۲۲ ق: ۲۵، ۲۶؛ فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۱). وی از بزرگان و هواخواهان دولت ایران می‌خواست که به تأسیس چنین مکان مهمی همت بگذارند و بدین ترتیب، زمانی که محمدعلی‌شاه به‌ستوه آمده بود و با مجلسیان از در دشمنی وارد شد و به مجلس حمله کرد و سپس بر آن‌جا مسلط گردید، از این‌که وسایل موجود در مجلس مقدس را به‌کلی نابود کردند گلایه کرد و به حال مشروطه‌خواهان بزرگی که در این مجلس حضور داشتند و مجبور به فرار گردیدند دل سوزاند. او هم‌چنین از افتتاح دوباره مجلس به‌دست احمدشاه قاجار خوش‌حال بود و به همین دلیل، شاه قاجار را ستایش کرد (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۲۲ ق: ۲۸، ۲۹؛ فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۱۱۵، ۱۲۵).

نحوه مواجهه فرصت‌الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمدعلی رنجبر) ۲۲۳

یکی دیگر از راه‌حل‌های فرصت «آزادی و برابری تمام انسان‌ها» است. او آزادی را این‌گونه تعریف می‌کند:

مراد از آزادی نه مطلق‌العنانی است و نه خارج از آداب و قوانین انسانیت‌بودن است، بلکه آزادی قطع علائق از نادانی است و رعایت حقوق و به‌جای‌آوردن تکالیف انسانیت بدون قیودات عارضیه هم‌چنین حریت و آزادی ترویج افکار حکیمانه است از علما و حکما و القای سخنان حقه بدون ملاحظه ... (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۱).

«... آزادی هرزه‌درانی و خودرأیی نیست، لهذا بنای تمام احکام الهی و شرایع انبیا علیهم‌السلام بر حریت و آزادی است. یعنی آزادی از خلاف از بی‌قانونی ...» (همان: ۲).

راه‌حل دیگر فرصت باسوادشدن مردم و تأسیس مدارس به‌سبک جدید بود. او بر اهمیت تأسیس چنین مکانی و تدریس علوم جدید و کتاب‌های علمی جهت رشد و آگاهی و پیشرفت جامعه تأکید داشت (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۲۵؛ فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۱۶ ق: ج ۱، ۱۷۷، ۱۸۰). فرصت تأسیس مدرسه را تنها در پایتخت ضروری نمی‌دانست، بلکه معتقد بود زمانی‌که این امر در سراسر کشور رواج یابد سودمند خواهد بود و موجب نیک‌بختی مردم و رهایی از استبداد می‌شود. وی رواج این اندیشه ترقی‌خواهانه را در سایه لطف و مرحمت پادشاه معارف‌پرور و ترقی‌خواه قاجار و وزیر دل‌آگاه به ترقیات گوناگون او می‌دانست و باز هم تلاش می‌کرد تا ارتباطی میان سنت و مدرنیته برقرار کند (همان: ۱۸۰).

فرصت‌الدوله در اواخر ربیع‌الثانی سال ۱۳۲۶ به ریاست معارف (فرهنگ) فارس انتخاب شد. وی در دورانی که این سمت را برعهده داشت در تلاش بود به بهترین وجه معارف فارس را به‌سبک جدید سروسامان دهد (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۴۵: ۹؛ فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۱۱۴). ازجمله اقدامات نوگرایانه‌اش در این دوران احداث تعداد زیادی مدرسه به‌سبک جدید در شیراز هم‌چون مدرسه شاعیه و برخی نقاط فارس و حتی ایجاد مدرسه سیار در میان برخی عشایر و ایلات بود و تا آن‌وقت هیچ مدرسه‌ای به‌صورت قانونی در شیراز و فارس وجود نداشت. فرصت به‌تدریج مردم را با قوانین معارف و لزوم تشکیل مدارس به‌سبک جدید آشنا کرد (همان: ۱۱۸، ۱۲۰)؛ ازاین‌رو، او را می‌توان نخستین بانی مدارس نوین در شیراز و فارس محسوب داشت و این موضوع نشان‌دهنده گرایش او به مشروطه و نوگرایی است.

فرصت‌الدوله در ارائه راه‌حل‌های خود نیز سعی کرده که جانب احتیاط را رعایت کند و اگر جایی مثلاً خواهان زدودن استبداد است، منظور خود را کاملاً روشن می‌کند که این به‌معنای ازبین‌رفتن سلطنت نیست. فرصت برخلاف روشن‌فکران تندروی آن زمان راه‌حل‌های خود را

به‌طور کلی بیان می‌کرد و وارد جزئیاتی که اندیشه‌های او را از حالت میانه‌روی و اعتدال خارج سازد نمی‌شد، زیرا نمی‌خواست مورد سوءظن دستگاه حاکمه و هم‌چنین علما و روحانیون و به‌طور کلی سنت‌گرایان قرار گیرد.

بنابراین، هرچند راه‌حل‌های فرصت با دیگر روشن‌فکران تفاوت چندانی ندارد و تقریباً همه اندیشمندان آن دوران خواهان این اصلاحات کم‌وبیش بودند، اما او جزو روشن‌فکران میانه‌روی بود که باید همه‌چیز در جهت پیوند میان اسلام و تجدد پیش رود. به همین دلیل است که تقریباً همه‌جا تلاش می‌کرد تا از میان مفاهیم دین و آموزه‌های اسلام مدد بگیرد. البته، او گاهی نیز با صراحت بیان می‌کند که در جامعه باید قانون وجود داشته باشد و ملتی که قانون ندارد هیچ‌چیز نخواهد داشت و یا بر اهمیت علوم جدید، آزادی، و برابری انسان‌ها، که شاید در آن زمان از نظر علما و سنت‌گرایان کاملاً مغایر با دین بود، تأکید می‌کند.

۶. حضور و نقش‌آفرینی فرصت‌الدوله در جریان انقلاب مشروطه

دوران انقلاب مشروطه (۱۳۲۳-۱۳۲۷ ق) نقش زیادی در شکل‌گیری و بسط نظام اندیشه‌ای فرصت‌الدوله داشت، زیرا او در این زمان اغلب در تهران بود و با برخی بزرگان مشروطه حشرونشر داشت.

رابطه فرصت در جوانی با سیدجمال آغاز تمایل و گرایش او به روشن‌گری و نوگرایی و مشروطه‌خواهی بود. وی کاملاً خواستار تشکیل دولت مشروطه بود، اما دولتی که براساس قانون و شرع باشد و تأکید داشت که هیچ‌گاه نباید از حقوق خود و رهاشدن از اسارت غافل شد (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۱).

باوجودی که تمایل به مشروطه‌خواهی کاملاً در افکار و اندیشه‌های فرصت آشکار است و او هر جایی از آثار خود، که درمورد مشروطه‌خواهان سخن گفته، از طرفداران مشروطه به‌نیکی یاد کرده و مخالفان را اشرار می‌خواند، اما به این نکته نیز بارها تأکید می‌کند که در این دوران پر از آشوب (دوران مشروطه)، منشأ هیچ کار و اغتشاشی نبوده و خود را مبرا از آشوب‌گران می‌کند (فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۷۱، ۱۱۲، ۱۱۷، ۱۲۱).

این‌گونه عملکرد فرصت باعث تناقض می‌گردد. بالاخره، او مشروطه‌خواه است یا با مشروطه مخالف است؟ دیوان اشعار او هرچند که پر از اشعار مدح و ثناست، اما اشعاری نیز در آن وجود دارد که نشان‌دهنده نظام اندیشه‌ای مشروطه‌خواهانه فرصت است. برخی اشعار درمورد اهمیت مجلس شورا، قانون، عدل، و ... هستند و برخی نیز در مدح پادشاهان قاجار هم

چون مظفرالدین‌شاه و احمدشاه به دلیل حمایت آن‌ها از مشروطه و مجلس سروده شده است. او گاهی نیز با صراحت به انتقاد از پادشاهان قاجار در مورد تغییر رفتارشان با مشروطه‌خواهان و مجلسیان پرداخته و این اتفاق را عامل عقب‌افتادن فعالیت مشروطه‌خواهان می‌داند. وی در بیت زیر و ابیات پس‌از آن، احتمالاً به حمایت از مشروطه، از ابنای کشور و نامردمی‌های آنان و جهل و نادانی و عقب‌ماندگی ناله کرده است: «مردمی نیست در این کشور و مردی که کند پیشه خویش به مردی صفت مردان را ...». این در حالی است که بارها بر این نکته تأکید می‌کرد که «مبادا گمان کنی که ... حمایت از مشروطه‌خواهان را مقصود دارم» (همان: ۷۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۱۱، ۱۱۶، ۱۴۴، ۲۴۸، ۳۲۶؛ فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۳۱ ق: ۲)؛ بنابراین، شاید بتوان چنین استنباط کرد که وی فردی میانه‌رو و طالب آرامش و حفظ جان خویش بود.

نکته دیگری که نشان‌دهنده روحیه محتاط و میانه‌روی فرصت‌الدوله بود دوستی‌اش با مشروطه‌خواهان بزرگ و هم‌چنین درباریان و بزرگان حکومتی مخالف مشروطه بود. او از طرفی با میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل، که مخالف حکومت و مشروطه‌خواه بود، دوستی صمیمانه داشت و زمانی که در دوران انقلاب مشروطه در تهران بود در خانه او اقامت کرد و مشروطه‌خواهان بزرگی چون سید عبدالله بهبهانی، سید محمد طباطبایی، ملک‌المکملین، حاج میرزا آقا ابراهیم تبریزی، و سید محمد رضا مساوات را کاملاً می‌شناخت و با آن‌ها هم‌دل و هم‌فکر بود و زمانی که مشروطه‌خواهان در جریان به‌توپ بسته شدن مجلس فرار کردند و در خانه امین‌الدوله پنهان شدند از لورفتن آن‌ها گلایه کرده و به حال آن‌ها دل می‌سوزاند و از سرنوشت دیگر طرف‌داران بزرگ مشروطه ابراز تأسف می‌کرد و از طرف دیگر معلم شعاع‌السلطنه، شاه‌زاده قاجار و مخالف مشروطه، بود و با پادشاهان قاجار نیز رفت‌وآمد داشت و آنان را مدح می‌گفت (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۷۷: ج ۱، ۴۱۶، ۴۱۹؛ فرصت‌الدوله شیرازی بی‌تا: ۱۰۴، ۱۱۵، ۱۱۶).

به علاوه، او با عضویت در انجمن آدمیت^۲، که در دوران مشروطه تأسیس شده بود، با مشروطه‌خواهان بزرگی که در این انجمن عضویت داشتند دوستی و حشرونشر داشت. وی در کنار افراد برجسته و مشروطه‌خواهی چون محمودخان احتشام‌السلطنه رئیس مجلس شورای ملی و سلیمان میرزا اسکندری از اعضای این انجمن بود. مرام‌نامه انجمن مردم را به انسان‌دوستی و قیام برضد جور و شناسایی و تشریح حقوق انسان راه‌نمایی می‌کرد. نکته قابل توجه این که روشن‌فکران عضو این انجمن به روش اعتدالی عمل می‌کردند و معتقد بودند که اعمال افراطی نه تنها به تقویت مشروطه کمکی نخواهد کرد، بلکه اساس آن را نیز بر هم می‌زند و مانع از ریشه‌دار شدن آن می‌شود (آدمیت ۱۳۴۰: ۲۱۰؛ راثین ۱۳۵۷: ج ۱، ۶۴۷).

می‌توان چنین نتیجه گرفت که چون این شیوه معتدل عملکرد انجمن آدمیت با روحیه فرصت سازگار بود، وی را تشویق به عضویت در آن انجمن کرده بود. آنچه جالب توجه است این که فرصت در هیچ‌یک از آثارش به این موضوع اشاره‌ای نکرده و فقط در کتاب *مختصر جغرافیای هندوستان*، که حاصل سفرش به این کشور است، درمورد انجمن فراماسونری بمبئی و رفت‌وآمد خودش به این مکان سخن رانده است (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۲۲ ق: ۸۳)، اما درمورد عضویتش در انجمن آدمیت هیچ سخنی نگفته و سندی که نشان‌دهنده عضویت او در این انجمن بوده تعهدنامه‌ای است با امضای او که در کتاب فکر *آزادی* فریدون آدمیت وجود دارد (آدمیت ۱۳۴۰: ۲۲۰) و این موضوع ذهن را مجدداً به‌سوی تمایلات محتاطانه فرصت و عدم آشکارشدن اندیشه‌های مدرنیته و مشروطه‌خواهانه و مصلحت‌اندیشی او سوق می‌دهد.

فرصت طی مسافرت‌هایی که به خارج از کشور از جمله هندوستان داشت با مشاهده پیشرفت‌های این سرزمین بیش‌تر پی به ضعف و ناکارآمدی و عقب‌ماندگی جامعه خود برده بود. بنابراین، تلاش می‌کرد با روشن‌گری و آگاهی از فواید مشروطه آنچه را باعث عقب‌ماندگی جامعه ایرانی می‌دانست آشکار سازد و اگرچه قلباً خواهان حکومت مشروطه بود و اعتقاد داشت که کارگزاران مستبد و فاسد حکومت، جهل و بی‌خبری مردم، سوءاستفاده علما و دسیسه، و دست‌اندازی استعمار همه این موارد باعث ضعف ایران و عامل عقب‌ماندگی هستند، ولی از خود حکومت‌گران می‌خواست که این مشکلات را سروسامان بدهند و تلاش داشت که رضایت افراد مرتبط با دربار را نیز جلب کند.

۷. نتیجه‌گیری

در دسته‌بندی، که میان روشن‌فکران و نخبگان عصر قاجار براساس عقاید و اندیشه‌هایشان صورت می‌گیرد، می‌توان فرصت‌الدوله شیرازی را باتوجه‌به شیوه محتاطانه‌ای که در بیان اندیشه‌هایش داشت جزو گروه روشن‌فکران مصلحت‌جو و واقع‌گرا یا میانه‌رو قرار داد که تلاش می‌کرد اندیشه‌های مشروطه‌خواهانه خود را در قالب مفاهیم مأنوس دینی تنظیم کرده تا از ره‌گذر هم‌راهی نخبگان سنتی، راهی به عمل و اقدام گشاید. او همواره به‌دنبال ارائه راه‌حل برای مشکلات و نابه‌سامانی‌ها بود و تلاش می‌کرد که با تدبیر و چاره‌جویی، عقب‌ماندگی جامعه را به وضعیتی قابل قبول و مطلوب تبدیل کند.

فرصت از آن دسته روشن‌فکرانی بود که می‌خواست حکومت از حالت استبداد خارج شده و توسط مشروطه‌خواهان اداره گردد. او بیش‌تر به دنبال ارائه راه‌حل برای زدودن عقب‌ماندگی‌ها و مشکلات جامعه و تدبیر و چاره‌جویی بود. چنین به نظر می‌رسد که فرصت‌الدوله تلاش می‌کرد تا با عدم طرف‌داری آشکارا از مشروطه، و یا اگر هم در جایی به آشکار به حمایت از مشروطه می‌پرداخت بلافاصله در جای دیگر دوستی خود را با پادشاه و سلطنت ابراز می‌کرد، حکومت‌گران را دشمن خود نسازد. آنچه این موضوع را بیش‌تر نشان می‌دهد این بود که او کتاب *مقالات علمی و سیاسی خود را*، که مهم‌ترین اثرش در زمینه نوگرایی و تمایلات مشروطه‌خواهی و ضداستبدادی اوست و در همان دوران انقلاب مشروطه نوشته شده، به شعاع‌السلطنه، شاه‌زاده مستبد قاجار، که با مشروطه و آزادی‌خواهی مبارزه می‌کرد، تقدیم کرده بود. ولی باین‌حال فرصت‌الدوله روشن‌فکری آگاه بود و نظام اندیشه‌ای او رویکردی نوگرایانه داشت. او می‌دانست که با گیرافتادن در چهارچوب سنت‌ها نمی‌توان مشکلات جامعه‌ای را که گرفتار عقب‌ماندگی است حل کرد. نکته دیگر این‌که او طی سفرهایی که به خارج از کشور داشت به‌خوبی می‌دانست که جهان در حال پیشرفت و تکامل است و دیر یا زود کشورهای هم‌چون ایران نیز تحت‌تأثیر این موضوع قرار می‌گرفتند. اما بر این نکته نیز آگاه بود که صحبت‌کردن از نوگرایی بدون آگاه‌شدن تدریجی مردمی، که در قیدوبند سنت بودند، کاری بیهوده و ناکافی است. به همین دلیل، روشی محتاطانه، محافظه‌کارانه، و اعتدالی را در پیش گرفت تا هم سنت‌گرایان و هم روشن‌فکران را راضی نگه دارد.

برای فهم شیوه نظر و عمل فرصت باید به این مهم توجه داشت که او دربرزخ کارگزار حکومتی و روشن‌فکر نوگرا قرار داشت. به‌عنوان کارگزار حکومت، پاسدار ثباتی بود که با مؤلفه‌های حفظ شرایط موجود و عدم تغییر در ساختار سیاسی و اجتماعی ایجاد شده بود و در موقعیت روشن‌فکر، ناچار بود جسورانه از شرایط موجود بگذرد. از این‌رو هم با مبانی و اصول مبتنی‌بر نوگرایی آشنا بود و سخن می‌گفت و هم دغدغه ثبات حکومت را داشت. گردهم‌آوردن این دو رویکرد تناقض‌ناست و اصالت روشن‌فکری و منطق منظومه فکری فرصت را دچار تزلزل می‌کند؛ امری که عارضه جریانی از روشن‌فکران کارگزار این دوران است.

پی‌نوشت‌ها

۱. فرصت در سال ۱۳۰۳ ق و درحالی‌که ۳۲ سال داشت به‌قصد رفتن به عتبات عالیات از شیراز خارج شد و مدتی در بوشهر توقف کرد. زمانی‌که در این شهر اقامت داشت، روزی به منزل حاجی احمدخان از اعیان شهر رفت و در این‌جا بود که با سیدجمال اسدآبادی آشنا شد.

۲. جامع آدمیت یکی از تشکیلات و مجامع مطرح و شایان توجه دوره مشروطه بود که در دوره مظفرالدین‌شاه به وجود آمد و به دلیل برخورداری از مرام و فلسفه سیاسی مشخص، حلقه و مرحله مهمی در تکوین و تولد فعالیت‌ها و تشکیلات حزبی در ایران به شمار می‌آید (آدمیت ۱۳۴۰: ۲۰۶). مجمع آدمیت را می‌توان دنباله فراموش‌خانه ملک‌خان به حساب آورد که در دوره ناصرالدین‌شاه تشکیل شد، زیرا مرام‌نامه آن اصول آدمیت نوشته ملک‌خان و کتابچه حقوق اساسی افراد تألیف او بود؛ به همین دلیل، آن را فراموش‌خانه سوم نیز می‌گویند. این مجمع یک سازمان مستقل بود و هیئت‌مدیره مشخص و تشکیلات جداگانه نسبتاً وسیعی داشت و در دوران پس از مشروطه، توسط دوازده نفر از طرفداران ملک‌خان و به ریاست میرزا عباس‌قلی خان آدمیت تشکیل شد. در این سازمان، نزدیک به ۳۵۰ نفر از رجال و سرشناسان از جمله فرصت شیرازی عضویت داشتند (ورهرام ۱۳۸۵: ۵۶۵؛ راثین ۱۳۵۵: ۵۷، ۵۹، ۱۶۱).

کتاب‌نامه

- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰)، *فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت*، تهران: سخن.
- راثین، اسماعیل (۱۳۵۵)، *انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت ایران*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات جاویدان.
- راثین، اسماعیل (۱۳۵۷)، *فراموش‌خانه و فراماسونری در ایران*، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- سلیمانی، قهرمان (۱۳۹۲)، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، تهران: خانه کتاب.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (بی‌تا)، *دیوان فرصت*، مقدمه و تصحیح و حواشی و فهرست از علی زرین‌قلم، تهران: سیروس.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۱۶ ق)، *مقالات علمی و سیاسی*، ج ۱، انتشارات بمبئی.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۲۲ ق)، *اشکال المیزان*، بمبئی: چاپ‌خانه سپهر مطلع ناصری.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۲۲ ق)، *مختصر جغرافیای هندوستان*، نسخه خطی، بمبئی: سپهر.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۳۱ ق)، *آثار عجم*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۳۱ ق)، «نصیحت»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۳۱ ق)، «بقیه از شماره قبل»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۳۱ ق)، «العاده کالطبیعة الثانية»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۳۱ ق)، «اخبار داخله»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.
- فرصت‌الدوله شیرازی، میرزا محمدنصیر (۱۳۳۱ ق)، «خیرالامور اوسطها»، در: *روزنامه فارس*، شیراز: روزنامه فارس.

نحوه مواجهه فرصت‌الدوله شیرازی ... (معصومه مرادی و محمدعلی رنجبر) ۲۲۹

فرصت‌الدوله شیرازی، میرزاحمدنصیر (۱۳۴۵)، *بحورالاحان*، با مقدمه و شرح زندگی و فهرست و تصحیح علی زرین‌قلم، تهران: ارژنگ.

فرصت‌الدوله شیرازی، میرزاحمدنصیر (۱۳۵۳ ق)، *آثار عجم*، بمبئی: مطبع نادری.

فرصت‌الدوله شیرازی، میرزاحمدنصیر (۱۳۷۷)، *آثار عجم*، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، ج ۱ و ۲، تهران: امیرکبیر.

قدیمی قیداری، عباس (۱۳۹۰)، «سیدجمال‌الدین اسدآبادی و رویکردهای تازه‌تر به تاریخ و تاریخ‌نویسی»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *پژوهش‌نامه‌های تاریخ/اسلام*، س ۱، ش ۴.

کشاوری بیضایی، محمد و رضا معینی (۱۳۹۹)، «بینش و روش در تاریخ‌نگاری فرصت‌الدوله شیرازی»، فصل‌نامه پژوهش‌های *ایران‌شناسی*، دوره ۱۰، ش ۱.

ورهرام، غلامرضا (۱۳۸۵)، *نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار*، تهران: معین.

